

042. Yahudi mitolojisi ve Tevrat'ın Divan şiirine yansımaları: İsrailiyyat**Nurullah GEYİK¹****Muhammed Felat AKTAN²**

APA: Geyik, N. & Aktan, M. F. (2023). Yahudi mitolojisi ve Tevrat'ın Divan şiirine yansımaları: İsrailiyyat. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (32), 740-760. DOI: 10.29000/rumelide.1252839.

Öz

Klasik Türk edebiyatı Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca işlenmiş çok çeşitli ve renkli bir kültürel birikimin üstünde inşa edilmiş zengin bir içeriğe sahiptir. İçeriği oluşturan kaynakların başında özellikle İslam coğrafyasında yaşayan kadim toplulukların ortaya koyduğu dinî ve mitolojik yapıtlar gelir. Bu yapıtların oluşumuna zemin hazırlayan kavimler arasında Yahudiler de vardır. Yahudi mitolojisi veya İsrail kaynaklı rivayetlerin bütününe kastetmekte kullanılan İsrailiyyat sözcüğünün ıstılahî manada da kullanım alanı ve yorumuna dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. İsrailiyyat kaynaklı hurafe ve bilgiler sadece İslam coğrafyasındaki dinî kültüre değil, edebî kültüre de sirayet etmiştir. Klasik şairlerin anlam ve imge dünyasında, Kur'an-ı Kerim'de ibretlik bir durumu göstermek için anlatılan kıssaların önemli bir yeri vardır. Kur'an-ı Kerim'de özet olarak anlatılan bu kıssalar Tevrat ve Talmud başta olmak üzere Yahudi mitolojisini oluşturan kaynaklarda daha geniş bir anlatım alanına sahiptir. Bu kaynaklardan elde edilen malzeme İslamî kaynaklarda İsrailiyyat olarak adlandırılmıştır. Klasik Türk edebiyatında bu malzeme şiirin anlam ve hayal dünyasını zenginleştirmek üzere sıklıkla kullanılmıştır. Bu çalışmada Yahudi inancındaki pek çok mitolojik ögenin, teolojik kıssaların, ekinel ritüellerin divan şiirine yansımaları ve Osmanlı edebî kültürüne aksetmesi üzerinde durulmuştur. Kaynağını Yahudi mitolojisi ve Tevrat'tan alan İsrailiyyat'ın, Klasik Türk şiirinde nasıl kullanıldığı ele alınarak incelenmiştir. Çalışmamız bu alanda yapılacak geniş çaplı incelemelere ön ayak olma amacı taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: İsrailiyyat, Tevrat, Talmud, divan şiiri, mitoloji

Jewish mythology and the reflections of the Torah on Divan poetry: İsrailiyyat**Abstract**

Classical Turkish literature has a rich content built on a diverse and colorful cultural accumulation that has been processed for centuries in a wide geography stretching from Central Asia to Europe. At the beginning of the sources that make up this content is the religious and mythological material revealed by the ancient communities living in the Islamic geography. One of the mentioned tribes is the Jews. Different opinions have been put forward regarding the usage area and interpretation of the word *İsrâiliyyât*, which is used to mean the whole of the rumors originating from Jewish mythology or Israel. Superstitions and information originating from *İsrâiliyyât* have spread not only to the religious culture in the Islamic geography, but also to the literary culture. In the world of meaning and image of classical poets, the stories told in the Qur'an to show an exemplary situation

1 Dr., Milli Eğitim Bakanlığı (Şanhurfa, Türkiye), nurullah_3077@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3601-6007 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 19.01.2023-kabul tarihi: 20.02.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1252839]

2 Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Diyarbakır, Türkiye), muardaf@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6052-969X

have an important place. These stories, which are summarized in the Qur'an, have a wider range of expression in the sources of Jewish mythology, especially the Torah and Talmud. The material obtained from these sources is called İsrâiliyyât in Islamic resources. In classical Turkish literature, this material has been frequently used to enrich the meaning and imagination of poetry. In this study, the reflection of many mythological elements, theological anecdotes, cultural rituals in the divan poetry of the Jewish faith and their reflection in the Ottoman literary culture are emphasized. It has been examined by considering how İsrâiliyyât, which takes its source from Jewish mythology and the Torah, is used in Classical Turkish poetry. Our study aims to initiate extensive studies in this area.

Keywords : İsrailiyyat, Torah, Talmud, divan poetry, mythology

Giriş

İsrail, İbranice bir sözcük olup aynı zamanda Hz. Ya 'kub'un lakabıdır. İsrail, kul anlamına gelen "isra" ve Allah anlamına gelen "il" kelimelerinin birleşiminden oluşup Allah'ın kulu, Allah'ın seçtiği kişi anlamına gelmektedir. Sözlükte İsrailî bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hadise anlamına gelen İsrailiyye kelimesi de bu kelimeden türetilmiştir. İsrailiyyat da bu kelimenin çoğul şeklidir (Karagöz, 2010: 328).

İsrailiyyat başlangıçta yukarıda zikredilen manada kullanılırken zamanla anlam genişlemesine uğrayarak Hristiyanlık ve diğer dinlere ait kültürel kalıntıları da karşılayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamıyla İsrailiyyat Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifte bulunmayan tüm rivayetleri karşılayacak şekilde bir kullanım alanı bulmuştur. İslam dışı kaynaklardan nakledilen bu rivayetlerin tamamının İsrailiyyat olarak kabul edilmesinin sebebi ise bu rivayetlerin büyük çoğunluğunun İsrailî kaynaklı olmasıdır. Terimin anlamı ve kökeni incelendiğinde "İsrail" kelimesine dayandığı görülür. İsrail ile kastedilen ise İsrailoğulları, Yahudilerin kökeni olan etnik ve milli gruptur. İsrailiyyat, terim olarak Yahudi mitolojisi, Tevrat ve Talmud gibi Yahudi kaynaklarına dayanan **İsrail** kaynaklı rivayetlerin tamamını kastetmekte kullanılmaktadır.

İsrailiyyat, Kur'an-ı Kerim'de çeşitli vesilelerle anlatılan kıssalar ve İslam literatürdeki peygamber hikâyelerine ilişkin eser ve çalışmalarda sıklıkla sözü edilen bir terimdir. Çağdaş İslamî tefsirlerde ise İsrailiyyat, kozmogoni, salihler ve peygamberlerle ilgili Yahudi kökenli olduğu varsayılan rivayet ve malzemeleri ifade eder. İsrailiyyat terimi aynı zamanda modern Batı çalışmalarında, Orta Çağ tefsir ve tarih külliyatında toplanmış olan Kitab-ı Mukaddes'e ait konulara ilişkin malzemeleri ifade etmek için de kullanılır (Tottoli, 2010: 201).

"İsrailiyyat'ın İslam dünyasına girişi tefsir ve fıkıh alanında başlamıştır. Özellikle peygamberler hakkında anlatılan kıssalarda birçok İsrailî rivayetin yer aldığı görülmektedir" (Aydemir, 2000: 29). Kur'an-ı Kerim'de ayrıntıya girilmeden kısa, özlü ve güzel bir ifade ile anlatılan kıssalarla ilgili birçok şey düşünülmüş, aktarılmış ve yakıştırılmıştır. Ayrıntılı bilgiler bazı kimseler tarafından Tevrat ve İncil'den eleştiri süzgecinden geçirilmeden nakledilmiş ve tefsir kitaplarına ek bilgi olarak kaydedilmiştir. Daha sonra ise, tefsir kitaplarında bahsedilen bu hurafeler dinin aslından zannedilmiş ve böylece Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalardan oldukça farklı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Birişik, 2001: 199-202).

İsrailiyyat'ın İslam dünyasına girişinin bir diğer yolu da önceden Hristiyan veya Yahudi olan bazı kimselerin İslam'a girdikten sonra eski kültürlerini, bilgilerini bir Müslüman olarak anlatması sonucu

olmuştur. Bu rivayetlerin İslam dünyasına girmesinin bir başka nedeni de insanların merak duygusu ile daha çok ayrıntıyı bilme isteği olmuştur.

Başlangıç döneminde daha çok tefsir ve peygamber kıssalarında görülen İsrailiyyat zamanla geniş bir alana yayılarak hayatın birçok alanında görülmeye başlanmıştır. Yahudi kültürünün etkisiyle özellikle edebiyat sahasında yazılan mensur kısas-ı enbiya kitaplarında ve peygamber kıssalarını örnek alan mesnevi türündeki eserlerde İsrailiyyat geniş çapta kendisine yer bulmuştur.

Türklerin İslamiyet'e geçişleriyle din, edebiyatı oldukça etkilemiş ve şekillendirmiştir. Tasavvuf, Anadolu'ya göç ile birlikte kültürel bir vazifeyle edebiyat vasıtasıyla yayılmış ve Anadolu'da Türk-İslam kültürü oluşmaya başlamıştır. Osmanlı'nın devletleşme süreci ise, edebiyatı klasikleştirmiştir. Böylelikle İslam kültür dairesi içinde yer alan İran klasik şiirinin etkisinde fakat içinde geliştiği coğrafya olan Anadolu'nun ve Anadolu milletlerinin izlerini taşıyan Osmanlı klasik şiiri oluşmuştur. Bu bakımdan, Osmanlı klasik şiiri, hem dinin belirlediği sınırlar içerisinde ve dini bir bakış açısıyla farklı inanç ve kültürleri değerlendirerek hem de farklı inanç ve kültürlerin etkisiyle gelişmiştir (Mataracı, 2021: 325).

Klasik Türk edebiyatı her ne kadar İslam dini ve onun oluşturduğu kültürel birikimi merkeze alan bir dünya görüşü üzerine kurgulanan bir edebiyat olsa da klasik şairlerin düşünce dünyasında Kur'an-ı Kerim kıssalarının yanı sıra Yahudilik ve Hristiyanlıkla ilgili anlatılara da yer verilmiştir. Klasik Türk şiirinde Yahudilikle ilgili kavramlar çeşitli vesilelerle şairlerin hayal dünyasında kendisine yer bulmuştur. Şairler, Yahudilik tarihiyle ilgili kıssa ve anlatıları şiire taşımışlardır. Kur'an-ı Kerim'in desteklediği ve Yahudilik etrafında gelişen bu kavramların başında Peygamberler tarihiyle ilgili kıssa ve anlatılar gelmektedir Aynı zamanda İsrailiyyat'a dair malzeme Klasik Türk şiirinde başta telmih olmak üzere birçok söz sanatında kullanılmıştır (Harman, 1995: 127-161).

Mitolojiye baştan beri önem veren divan şiirinde, dinler tarihinin efsanevî anlatıları ortak temalar arasındadır. Şairler, yer yer İsrailiyyat unsurlarının karıştığı bu hikâyeleri, edebî sanatların da yardımıyla ustalıkla işlemişler, yaratılış, peygamber kıssaları, dinî ve tarihî şahsiyetler, geçmiş milletler ve Yahudi mitolojisine dair çeşitli anlatıları şiirlerinin anlam dünyasını zenginleştirmek için kullanmışlardır.

1. Yaratılışla İlgili İsrailiyyat

1.1. Hz. Havva'nın Yaratılması

Hz. Âdem üç semavi dinde de ilk insan ve ilk peygamber olarak kabul edilir. İlk insanın yaratılış öyküsü hem Kur'an-ı Kerim'de hem de Tevrat'ta bir takım farklılıklar içermekle birlikte benzer şekilde anlatılır. Kur'an-ı Kerim'de Bakara (2/33-38) ve A'raf (7/19-23) surelerinde anlatılan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın hikayesi, Tevrat'ın Tekvin kitabının 2. ve 3. Babında geçer. (Tekvin, 2-3). Tekvin kitabındaki Hz. Havva'nın Hz. Âdem 'in kaburgasından yaratılması hadisesi Kur'an-ı Kerim'de geçmez. Kur'an-ı Kerim'de onlar Hz. Âdem ve eşi olarak ifade edilir. Kur'an-ı Kerim'deki anlatım, Tekvin kitabına göre oldukça kısadır. Tevrat'ta Hz. Havva'nın yaratılışı şu şekilde anlatılır:

“Rab Tanrı, Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, Rab Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi. Âdem, 'İşte, bu benim kemiklerimden alınmış kemik, etimden alınmış ettir.' dedi, 'Ona 'kadın' denilecek, Çünkü o adamdan alındı” (Tekvin 2/21-23).

Klasik Türk edebiyatında Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratılması hususu şiirlerde kendisine yer bulmuş, şairler İsrailiyyat'a dair bu bilgiyi şiirlerinde malzeme olarak kullanmıştır. Aşağıda yer alan beyitlerde Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratılma süreci anlatılır:

Pes aldı sol eyegüsinden onun
Düzetti cismini Havvâ ananın
Bulardan sonra hem Havvâ uruturdu dedi Yâ Rab
Beni egri eyegüden yaratdın ettin istinbât

(Yazıcıoğlu Mehmed, TB. 1/8-9)

Onun sol kaburga kemiğini alıp Havva ananın cismini yarattı. Bundan sonra Havva canlanarak "Ya Rabbi, beni eğri kemikten yaratıp ortaya çıkardın." dedi.

1.2. Hz. Âdem'in Yasak Meyveden Yemesi

Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. Âdem'i yasak meyveden yemesi için şeytan kandırmıştır. Tevrat'a göre ise şeytan yılan kılığında girerek Hz. Havva'yı "o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız." diyerek kandırmıştır. Tekvin bölümünde "Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi" (Tekvin, 3/1-14) şeklinde anlatılan bu ifadeye göre yasak meyveyi yemesi için Hz. Âdem'i ikna edenin Hz. Havva olduğunu ifade eder.

Klasik Türk edebiyatında bu olay Hz. Âdem'in Havva'ya uyup sürünmesi ve Cenneti daneye satması şeklinde yorumlanır.

Âdem hevaya uymasa berg-i hazân gibi
Kuru yire sürünmese âb-ı revan gibi

(Taşlıcalı Yahyâ, G. 456/1)

Âdem sonbahar yaprağı gibi havaya uymasaydı, akarsu gibi kuru yerde sürünmezdi.

Âdem Behiştî dâneye satdı vü hâle ben
Benzerse böyle benzesin oğul atasına

(Hayâlî Bey, G. 28/3)

Âdem cenneti taneye, ben de yanağındaki bene sattım. Benzerse oğul babasına böyle benzesin.

Aşağıdaki beyitte Şeyhülislam Yahya, sevgilinin yanağındaki ben ile dane arasında ilgi kurarak Tevrat'taki bu anlatıya telmihte bulunmuştur. Sevgilinin Hz. Havva'nın yasak meyveyi yemesi için Hz. Âdem'i kandırdığı gibi yanağındaki ben ile âşıkları kandırdığını ifade etmiştir.

Dâmdur zülf-i siyâhun dânedür hâl-i ruhun
Kangî âdemdür ki sayd-ı zülf ü hâlün olmaya

(Şeyhülislâm Yahyâ, G. 303/3)

Siyah saçların tuzak, yanağının üstündeki ben de tanedir. Hangi Âdem saçlarının ve yanağının tuzağına av olmaz ki?

1.3. İncir Yaprakını Önlük Yapmaları

Kaynaklarda Hz. Âdem'in ve Hz. Havva'nın Allah'ın yasakladığı ağaçtan yedikten sonra yaptıklarından dolayı pişman olup utanç duymaları ve bundan kurtulmak amacı ile bir incir ağacından kopardıkları yaprakları birleştirerek çıplak bedenlerini örtmeleri hadisesi İsrailiyyat'tan alınmıştır. Bu konu Tevrat'ın Tekvin bölümünde "İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar"(Tekvin, 3/7) şeklinde açıklanır. Divan şiirinde başta peygamber kıssalarından bahseden mesneviler olmak üzere bu husus işlenmiştir. Aşağıda yer alan beyitlerde Hz. Âdem'in ve Hz. Havva'nın incir yaprağını alıp örtünmek için kullandıkları ifade edilmiştir:

Ağaçlar vermedi bir yaprağını
Tutundular pes incir yaprağını

(Yazıcıoğlu Mehmed, TB. 1/8)

Ağaçlar yapraklarını vermediler, onlar da incir yaprağına tutundular.

'Asâ biri biri hâtem birisi gözleri yaşı
Biri yaprağı incirin kim etmişti andan istiktâ'

(Yazıcıoğlu Mehmed, TB. 1/10)

Biri asa, biri mühür, biri gözyaşları, biri de incirin yaprakları onu gizlemişti.

Tutdı Âdem incirün budağını
Ya'nî ki ala anun yaprağını

(Kaygusuz Abdal, M. 1/6)

Âdem, yapraklarını almak için incir ağacının dalmı tuttu.

Âdem Uçmağ'da ol incir budağın
Sındırup tutmuş idi ki yaprağın

(Kaygusuz Abdal, M. 1/13)

Âdem, Cennet'te incir ağacının dalmı kırıp yapraklarını koparmıştı.

1.4. Aden Bahçesi

Tevrat'ın verdiği bilgiye göre Hz. Âdem Orta Doğu'da Aden denilen bir bahçede yaratılmıştır. Tekvin bölümünde "Rab Tanrı, Âdem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu. Rab Tanrı Doğu'da, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem'i oraya koydu" (Tekvin, 3/7-8). şeklinde ifade edilir. Divan şiirinde Aden cennette bir bahçe olarak teşbih unsuru olarak kullanılmıştır. Çoğu zaman sevgilinin bulunduğu mekân Aden olarak düşünülmüş bazen de sevgilinin güzelliği Aden bahçesiyle mukayese edilmiştir. Bu husus da İsrailiyyat'tan alınarak kullanılmıştır.

Yâ İlâhî vâlideynin hâcetin eyle kabûl
Meryem Havvâ ile olsun 'Aden'de dîz-be-dîz

(Bursalı İbrahim Râzî, T. 26/3)

Ey Allah'ım, her iki annenin duasını kabul et. Hz. Meryem ile Hz. Havva Cennet'te, Aden bahçesinde dîz dize olsunlar.

Kadd-i zîbân ile ol turrana kurbân olsun
Bûy-ı ezhâr-ı 'Aden server-i serv-i çemân

(Said Giray, K. 2/40)

Senin güzel boyun ile almına düşen saçlarına, Aden bahçesinin çiçeklerinin kokusu ve bahçelerin ulu servi ağaçları kurban olsun.

1.5. Sebt Günü/ Cumartesi

Tevrat'ta "Şabbat" olarak geçen kelime, Kur'an-ı Kerim'de "sebt" olarak geçmektedir. Cumartesi günü için isim olarak kullanılan "sebt" kelimesi, aynı zamanda istirahat etmek anlamında olan "sebeteyesbutu" fiilinin mastarıdır. Yahudiler bu günü, tatil günü yani işi bırakıp ibadet ve istirahat etme günü olarak kabul etmişlerdir (Turgay 2012:157-158).

Tevrat'ta "Gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlandı. Yedinci güne gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi. Yedinci günü kutsalı. Onu kutsal bir gün olarak belirledi. Çünkü Tanrı o gün yaptığı, yarattığı bütün işi bitirip dinlendi" (Tekvin, 2/1-43). şeklinde geçen ve Yahudilerce kutsal sayılan cumartesi günü haftanın yedinci günüdür. İşe ara verilip ibadet ve tefekkür ile geçirilen bu gün, Yahudi inancında haftanın en kutsal günü kabul edilir (Gürkan 2010: 159).

Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen sebt günü İsrailiyyat'ın etkisiyle divan şiirinde kutsal bir gün olarak kabul edilmiş, bazen cumartesi günü yerine kullanılmış bazen de İslam dünyasında kutsal kabul edilen perşembe ve cuma günleri ile karşılaştırılarak Perşembe ve cumanın daha kutsal olduğu ifade edilmiştir.

Be bözörkî-i yevm-i sebt-i şerîf
Ki odur günler içre bî-hem-tâ

(Enderûnlu Fâzıl, K. 1/27)

Günler içinde benzersiz olan kutsal Sebt gününün büyüklüğü ile.

Esmesi sebt günü bâd-ı şedîd
Bizi İstanbul'dan itdi nevmîd

(Belîğ, M.1/44)

Sebt günü (cumartesi) esen şiddetli rüzgar bizi İstanbul'dan ümitsiz bıraktı.

İ'tibârından yehûdun sebtte etmez iktizâ
Râcih olmak hüsn ile pencşenbih ü âzîneye

(Nâbî, G. 808/3)

Güzellik bakımından Perşembe ve Cuma ile karşılaştırılırsa Yahudilerin Sebt gününe değer vermeye ihtiyaç duyulmaz.

2. Peygamberlerle İlgili İsrailiyyat

2.1. Hz. Âdem

2.1.1. Habil ile Kabil

Habil ve Kabil arasında geçen olaylar Kur'an-ı Kerim'de isim verilmeden Âdem'in iki oğlu (Mâide, 5/27-31) şeklinde anlatılır. Bu isimler Tevrat'ın Tekvin kitabının dördüncü bölümünde Kain ile Habil (Tekvin, 2/1-43) şeklinde geçer. İsrailiyyat'tan geçen bu isimlerden Kain İslamî kaynaklara Kabil olarak geçmiş diğeri ise Habil olarak kullanılmıştır.

Kıssaya göre Kain çiftçi; kardeşi Habil ise, çobandır. Bu iki kardeş, Tanrı Yehova'ya adaklar sunarlar. Kain, ürettiği meyveleri verirken, Habil koyunlarının yavrularını verir. Habil'in adakları kabul edilirken, kardeşinin adakları kabul edilmez. Bu duruma sinirlenen Kain, kardeşini öldürür. Bu olaydan sonra Yehova, Kain'i topraktan verim alamamakla ve dünyada aylak aylak gezmekle lanetler. Kur'an-ı Kerim'de farklı olarak Kabil'e, kardeşini öldürdükten sonra Tanrı tarafından toprağı eşeleyeyen bir karga gösterilmek suretiyle kardeşini gömmesi öğretilir. Sonra Kabil tövbe eder.

Kabil ile ikizinin cennette, Habil ile ikizinin yeryüzünde doğdukları, iki kızdan daha güzel olanı kimin alacağını tespit etmek için Allah'a kurban takdim ettikleri, Habil'in öldürülmesiyle ilgili olarak Kabil'in İblis'i örnek aldığı şeklindeki rivayetler Tevrat tefsirlerinde de yer almaktadır (Harman, 1996:376-378).

Klasik Türk edebiyatında kısmen farklılıklar göstermekle beraber benzer şekilde anlatılan hikâyede Habil ve Kabil isimleri İsrailiyyat'tan alınarak kullanılmıştır. Kardeşin kardeşi öldürmesi, kardeşe bile güvenilmeyeceği, insanlardan vefa umulmayacağı gibi konularda Habil ve Kabil misal gösterilmiştir. Bazen de teşbih yoluyla sevgili gamzesinin kıyıcılığı ile Kabil'e benzetilmiştir:

Hâbil oldu dünyede evvel şehîd
Kâtil olan Kâbil olur bil pelîd

(Uzun Firdevsî, M. ¼)

Şunu bil ki dünyada ilk şehid Habil, alçak ve katil de Kabil oldu.

Ulu oğlu adı Kâbil ikincisi adı Hâbil
Birer kız ile doğdular biri çirkin birisi ağ

(Yazıcıoğlu Mehmed, TB. 1/8)

Büyük oğlunun adı Kabil, ikincisinin Habil'di. Bunlar biri güzel biri çirkin birer kız ile birlikte doğdular.

N'ola kan dökmekte mâhir olsa çeşmim merdümi
Nutfe-i Kâbil'dir ü gamzen kimi üstâdı var

(Fuzûlî, G. 105/2)

Gözlerimin merceği kan dökmeye becerikli olsa şaşılır mı? O Kabilin soyundandır, yan bakışın gibi bir hocası var.

Bu dünyâ mihnet evidür ne kardaşdan ne yoldaşdan
Vefâ gelse kıyar mıydı nâ-hak Hâbil'e Kâbil

(Muhıbbî, G. 1966/2)

Bu dünya sıkıntılar evidir, ne kardeşten ne de yoldaştan vefa gelmez. Vefa gelseydi haksız yere Kabil Habil'e kıyar mıydı?

Muhıbbî umma bir kesden vefâ sen

Niçe kıydı gör-â Hâbil'e Kâbil

(Muhıbbî, G. 1971/7)

Ey Muhıbbî, Kabil'in Habil'e nasıl kıydığını gör de hiç kimseden vefa bekleme.

Benî âdemde esmâ sırrının te'siridür bâ'is

Ki Kâbil şekl-i kâtil resm-i Hâbil 'ayn-ı hâ'ildür

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K. 102/72)

İnsanoğlunda Kabil'i katil, Habil'i de gözün önündeki perde gibi yapan Allah'ın Bâ'is isminin sırrının tesiridir.

2. 2. Hz. Süleyman ve mührü

Hz. Süleyman'ın mührü, birinin tepesi diğerinin tabanına geçirilmiş iki eşkenar üçgenin meydana getirdiği altı köşeli bir yıldızdan oluşan bir sembol olup Müslümanlar arasında "hatem-i Süleyman" Yahudi ve Hristiyanlarda ise "Davud yıldızı (Seal of David)" diye anılır (Pala, 2006:524-526).

Yıldız motifinin Hz. Süleyman'ın mührü ile ilişkilendirilmesi de yine İsrailiyyat'a dayanır. Yahudiler tarafından Tevrat'ın sözlü kanunlarını içerdiğine inanılan Talmud'un "Gittin" bölümünde yer alan bir ibarede,

"Bunun üzerine Süleyman, Yehoyada oğlu Benayahu'yu oraya göndererek üzerine ilahi adın oyulduğu bir zincir ve üzerine adın oyulduğu bir yüzük, yün yapağalar ve şarap şişeleri verdi" (Simon, 1963: 68).

"Ona, ' Zinciri çıkar ve bana yüzüğünü ver, sana göstereyim.' dedi. Bunun üzerine zinciri çıkarıp ona yüzüğü verdi"(Simon, 1963: 69) şeklinde iyi ve kötü ruhları kontrol etmesi için Hz. Süleyman'a verilen sihirli bir yüzük olduğu ve üzerinde Tanrı'nın en kutsal ismi kabul edilen dört harfli "YHVH" isminin işlenmiş olduğundan bahsedilir. Tevrat'ta ise Tanrı Yahve tarafından Süleyman'a verilen ve onun, cinlere ve hayvanlara hükmetmesini sağlayan krallık yüzüğü olduğu söylenir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın yüzüğü yahut mührüyle ilgili hiçbir bilgi geçmez fakat İsrailiyyat etkisindeki İslamî kaynaklarda yer alır. Buna göre, Hz. Süleyman üzerinde ism-i a'zam yazılı olan yüzüğüyle dünyaya, bütün yaratılanlara ve rüzgâra hükmederdi. Ayrıca, Hz. Süleyman'ın karısına emanet ettiği yüzüğü, Hz. Süleyman'ın kılığına giren bir cin ele geçirince Hz. Süleyman'ın kötü duruma düştüğünü ve "Mühür kimde ise Süleyman odur." tabirinin halk arasında yayıldığı söylenir (Onay, 2007: 378).

Kökeni Yahudilikten önceki inanç sistemlerine kadar götürülebilen Hz. Süleyman'ın mührü, muhtemelen Yahudilik kaynaklı olarak Klasik Türk edebiyatında işlenmiştir. Hz. Süleyman'ın mührü, Yahudilik kaynaklı olmasına rağmen, divan şiirinde önemli bir yeri vardır. İncelenen beyitlerde gücün simgesi olarak işlenmiştir. Padişahların yahut sevgilinin kudreti, Hz. Süleyman'ın cinleri ve hayvanları itaat ettiren gücüne benzetilmiştir. Bazen de sevgilinin ağız âşıkları kendine köle edip itaat ettirmesi

sebebi ile Hz. Süleyman'ın mührüne benzetilmiştir. Muhtemelen İsrailiyyat vasıtasıyla İslam kültürüne giren ve halka inen bir algının divan şiirine etkisidir.

Çâh-ı Yûsufdur ey sanem zekanun
Hem Süleymân mühridür dehenün

(Mostarlı Hasan Ziyâî, G. 245/1)

Ey put kadar güzel olan sevgili, senin çene çukurun Hz. Yusuf'un atıldığı kuyu, ağzın ise Hz. Süleyman'ın mührüdür.

'Anberîn hattı ki devr-i leb-i cânânda biter
Güiyâ mûrçedür mühr-i Süleymân getürür

(Hamdullah Hamdi, G. 43/3)

Sevgilinin dudağının etrafında amberden bir hat oluşur ki gören Hz. Süleyman'ın mührünü getiren karınca sanır.

Diş biler dirler işitdüm leb-i dildâra rakîb
Dîvdür kılsa nola mühr-i Süleymâna tama'

(Hamdullah Hamdi, G. 91/2)

Duydum ki rakip sevgilinin dudaklarına diş kamaştırır derler. O devdir, Hz. Süleyman'ın mührüne göz dikse ne olur.

La 'lûni mühr-i Süleymân eyledün
Subh-dem gün gibi yüzün gösterüp

(Adnî, G. 50/3)

Sabah vakti güneş gibi yüzünü gösterip dudaklarını Hz. Süleyman'ın mührüne çevirdin.

Süleymân'a 'atâ kıldun hâtem ü mülk ü diyâr
Senün ile kâim oldu halife-yi Dâvûd

(Kaygusuz Abdal, G.12/11)

Hz. Süleyman'a mühür, mülk ve ülke bağışladın. Hz. Davud'un halifesi seninle ayakta kaldı.

Zâtîyâ ol kim kanâ'at hâtemine urdı el
'Âleme hüküm itmege mühr-i Süleymân istemez

(Zâtî, G. 536/5)

Ey Zâtî, kanaat mührüne el vuran, âleme hükmetmek için Hz. Süleyman'ın mührünü istemez.

2. 3. Hz. Yusuf

2.3.1. Züleyha

Kur'an-ı Kerim'de Yusuf suresinde Mısır azizinin eşi ve Hz. Yusuf'a âşık olan kadın olarak yer almasına rağmen Züleyha'nın adı geçmez. Tevrat'ta da Mısır azizinden Potifar adıyla söz edilirken eşinin adı verilmez. Züleyha ismi Tevrat'ta ismi "Sefer-ha yasher (Yaşar Kitabı)" olarak II. Samuel 1:18'de "Sonra

Yaşar Kitabı'nda yazılan "Yay"3 adındaki mersiyesi Yahuda halkına öğretilmesini buyurdu." ve Yeşu 10:13'de "Bu olay Yaşar Kitabı'nda da yazılıdır." şeklinde adı geçen Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışından Yargıçlar kitabının başlangıcındaki Kenan'ın ilk İsraili fethine kadar Yahudi tarihini kapsayan kitapta "Züleyha-Zelicağ" olarak geçer (America Jerusalem Rapid Bible Mission, 1926: 90-91).

Arapça kaynaklarda Zeliha/Züleyha veya Râil/Railâ adıyla bahsedilmiş, özellikle Farsça ve Türkçe mesnevilerde ise Zeliha ismi daha yaygın biçimde kullanılmıştır. Bazı mesnevilerde bu ismin Zilha, Zelha olarak harekelendiği görülmektedir (Öztürk, 2013: 552-553). Klasik Türk edebiyatı'nda Hz. Yusuf'a olan aşkı dolayısıyla sıklıkla konu edinilen Züleyha ismen İsrailiyyat'tan alınıp Hz. Yusuf, güzelliğın, Züleyha da bu güzelliğe hayran olan aşığın timsali olarak kullanılmıştır.

'İşk Mısrından Züleyhâ'ya odur hem-derd olan
Yûsufî dînâra dâ'im çihresi hem-reng olur

(Hamdullah Hamdi, G. 39/2)

Aşk Mısr'ında Züleyha'ya dert ortağı olan odur. Hz. Yusuf'u alan dinarın çehresi daima sarı olur.

Duhter-i rezdir 'azîzim ibn-i vaktin tâlibi
Bak Züleyhâ Yûsuf-ı Ken'âm eyler ârzû

(Zîver, G. 164/3)

Azizim, ibn-i vaktin isteği şaraptır. Bak Züleyha'ya nasıl da Hz. Yusuf'u arzuluyor.

Çün Züleyhâ evvela 'aşk ile oldu nâmdâr
Oldu meftun sonradan ol Yûsuf-ı Ken'ân-ı 'aşk

(Yozgathı Hüznî, G. 95/7)

Çünkü evvela aşk ile Züleyha'nın adı çıktı, sonradan Hz. Yusuf'un aşkına gönül verdi.

2.3.2. Potifar

Kur'an-ı Kerim'de kendisinden isim belirtilmeden Mısır azizi olarak bahsedilir. Tevrat'ta Tekvin bölümünde Hz. Yusuf'tan bahsedilirken Mısır azizinden Potifar adıyla söz edilir. Onun Mısır firavununun muhafız birliği komutanı ve harem ağası olduğu belirtilir.

"Bu arada Midyanlılar da Yusuf'u Mısır'da firavunun bir görevlisine, muhafız birliği komutanı Potifar'a sattılar" (Tekvin, 37/36).

"İsmaililer Yusuf'u Mısır'a götürmüştü. Firavunun görevlisi, muhafız birliği komutanı Mısırlı Potifar onu İsmaililer'den satın almıştı" (Tekvin, 39/1).

"Yusuf'u Mısır'a götürerek Firavun'un muhafızlarının reisi ve harem ağası Potifar'a satarlar (IDB, III, 845). Yusuf kısa zamanda Potifar'ın güvenini kazanır ve Rab, Yusuf'tan dolayı Potifar'ın evini mübarek kılar ve bereketini artırır" (Tekvin, 39/1-6).

3 Hz. Davud'un Amalika kavmi ile yapılan bir savaşta ölen Saul'la oğlu Yonatan için yaktığı ileri sürülen ağıt.

Potifar Arapça kaynaklara İtfir, Kıtır, Katıfir, Kutayfer şeklinde geçmiştir. Türkçe kaynaklarda daha çok Kotifar şeklinde kullanıldığı görülür.

Hem Kotıfar râzî olur sözine
Biş bin altun koydılar terâzûya

(Şeyyad Hamza, M. 1/382)

Potıfar sözüna razı olup (Hz. Yusufu satın almak için) teraziye beş bin altın koydu.

2.3.3. Gömleğin yırtılmasının Delil Sayılması

Hz. Yusuf ve Züleyha ile ilgili olarak anlatılan kıssalarda ve mesnevilerde Hz. Yusuf'un Züleyha'nın isteklerine karşı gelip kaçması hadisesinde gömleğin önden veya arkadan yırtık olmasının suçlunun tespitinde delil sayılması hususu ve azizin karısının, dedikodusunu yapan kadınları davet edip onlara Hz. Yusuf'u göstermesi olayı Tevrat'ta geçmese de diğer Yahudi rivayetlerinde yer alır (Gaon, 2018: 587).

Güzeller ol şeh-i hüsne selâma gelse tan mıdur
Ki Yûsuf gibi hüsn içre misâli yok müsellemdir

(Le'âli, G. 18/2)

Güzeller; o güzelliğin şahını selamlamaya gelseler, şaşılır mı? Hz. Yusuf'un güzellikte benzersiz olduğu ispatlanmıştır.

Kotıfar getürdi ol genç oğlanı
Sordı ana suçlu kim durur anı
Söyledi oğlan Çalab sun'ıyla
Geldi beşikde emer iken dile
Eytdi kim gönlek eger yırtuk ola
Ardı bütün ön etegi yırtıla
Gerçek ol Zelihâ Yûsuf yalan
Yûsuf ola Zelihâ'ya fitne kılan
Bakdı görđi gönlek arddan yırtılmış
Kotıfar bildi Zelihâ suçluymış

(Şeyyad Hamza, M. 1/558-562)

Potıfar, o küçük bebeği getirip ona "Suçlu kim?" diye sordu. Bebek beşikde süt emerken dile geldi. Dedi ki eğer gömlek önden yırtık olursa gerçeği söyleyen Züleyha, yalancı olan Hz. Yusuf'tur. Potıfar baktı ki gömlek arkadan yırtılmış, Züleyha'nın suçlu olduğunu anladı.

2.3.4. Bünyamin

Kur'an-ı Kerim'de Yusuf suresinde Hz. Ya'kub'un Hz. Yusuf dışındaki çocuklarından, dolayısıyla Bünyamin'den de ismi belirtilmeden bahsedilir. Söz konusu isim Kur'an-ı Kerim dışındaki kaynaklarda ve özellikle Yahudi kutsal kitabında geçmektedir. Bünyamin hakkında ayrıntılı bilgiler Tevrat'ta yer almaktadır. Tevrat'ta ismi Binyamin olarak geçmekte ve Ya'kub'un Rahel adlı eşinden doğduğu belirtilmektedir (Tekvin, 35/16).

Klasik Türk edebiyatında Bünyamin Hz. Yusuf ile birlikte anılır. Ayrıca doğduğunda annesinin vefat etmesi ile ilgili olarak kullanılan Bünyamin isim olarak İsrailiyyat'tan alınarak kullanılmıştır.

Mısra gelme yanılırsan sâkin olma zâmin ol
‘İzzet itmezler gerek Yûsuf gerek Bünyâmin ol

(Gedizli Kabûlî, G. 222/1)

Mısır'a gelme yanılırsın, yerinde durma kefil ol. İster Yusuf ister Bünyamin ol hürmet göstermezler.

Ayı vü günü çün temâm oldu
Toğdı Bünyâmin anası öldi

(Hamdullah Hamdi, M. 1/20)

Ayı ve günü dolduğunda Bünyamin doğdu, annesi öldü.

2.4. Hz. Danyal

Tevrat'ta adı Daniel (Daniel, 1/6-8) olarak geçmektedir. Danyal İbranicede “Tanrı hükmetti” veya “Benim hakimim Tanrı'dır” anlamına gelmektedir. Hz. Danyal'in hayatı hakkındaki bilgiler, Tevrat'ta kendi ismiyle anılan Daniel kitabında bulunmaktadır. Buradaki bilgilere göre Hz. Danyal, milattan önce VI. yüzyılda Babil sarayında yaşamış bir Yahudi peygamberdir. Tevrat'ta İsrailoğulları'nın Yahuda kabilesinden ve hanedan ailesinden olduğu söylenir (Daniel, 1/3-7).

Dönemin Babil kralı Buhtunnasr, gördüğü kötü bir rüyanın hiçbir yorumcu tarafından aydınlatılmaması üzerine Hz. Danyal'in de dahil olduğu Babil'in bütün hikmet sahibi adamlarının öldürülmesini emreder. Hz. Danyal bu durumdan kurtulmak için Allah'a yalvarır, nihayet kendisine kralın gördüğü rüyanın tabiri bildirilir (Daniel, 2/1-46). Rüyanı yorumlaması üzerine Buhtunnasr Hz. Danyal'e secde eder, onun yaratıcısının ilahların Allah'ı ve kralların rabbi olduğunu kabul eder; sonra da Hz. Danyal'i Babil vilayetinin hakimi ve bütün bilginlerin reisi yapar (Daniel, 2/46-48).

İsrailiyyat yoluyla edebiyatımıza giren Danyal peygamber Klasik Türk edebiyatında hikmet sahibi ve sadık olması bakımından işlenmiştir. Ayrıca Danyal Peygamber'in bir köprü üzerinde Cebrail ile konuşması hadisesi teşbih ve telmih yoluyla kullanılmıştır.

Geh Mansûr ile ber-dâr olursın
Gehî Dânyâle defterdâr olursın

(Baba Kaygusuz, M.1/1)

Bazen Mansur ile darağacına asılırsın, bazen Danyal'e defterdar olursun.

‘İsâ-nefes ü Hâlîl-hullet
Dânâ-dil ü Dânyâl-hikmet

(Hüdâyi, K. 11/26)

İsa nefesi, Halil gibi dost, gönlü uyamak ve Danyal gibi bilgili.

Hem Dânyâl u İlyâsa‘ u Hâlîd ü ‘Azîz
Ashâb-ı karye Sâdık u Selmû sadûk-nâm

(Gelibolulu Mustafa Âli, K. 18/69)

Danyal, İlyas, Halid ve Aziz, şehrin sahipleri sadık ve namlı Selmu.

Ebrûsı üzre bahs kılır ‘akl o hâl ile
Pül üzre Cebrâ’îl gibi kim Dânyâl ile

(Emrî, KT. 394/1)

Tıpkı Danyal ile Cebrail’in köprüünün üzerinde konuştuğu gibi, akıl da o ben ile kaşının üzerinde konuşur.

Ecel derdine dermândan söz açmaz la’lün önünde
Görürse hattını hikmet kitâbın Dânyâl örter

(Emrî, G. 198/3)

Danyal, senin hattını görse hikmet kitabını kapatır, dudaklarının önünde ölümün çaresine dermandan bahsetmez.

2.5. Hz. Yuşa

Kur’an-ı Kerim’de sadece bir ayette Zülküf Peygamber ile birlikte adı el-Yesa olarak geçen Yuşa Peygamber, yalnızca iyi bir kimse olmasıyla yönüyle zikredilir. (Sad, 38/48). İbranice bir kelime olan Yuşa, “Tanrı kurtuluştur” ya da “Tanrı kurtarır” anlamına gelen “Yehoşua (Yeoşua)” kelimesinden türetilmiştir. Tevrat’a göre aslı “Hoşea” olan bu isim Hz. Musa tarafından “Yehoşua” olarak değiştirilmiş zamanla “Yeşua” biçiminde kısaltılmış (Sayılar, 13/8-16; Tesniye, 32/44), daha sonra bu kelime Arapçaya Yuşa’ olarak geçmiştir.

Tevrat’a göre Hz. Yuşa, İsrailoğulları’nın on iki kabilesinden biri olan ve Hz. Yusuf’un oğlu Efraim’in adını taşıyan kabilenin lideri (Sayılar, 13/8) Elişama’nın oğlu Nun’un oğludur (I. Tarihler, 7/26-27). İlk başta Hz. Musa’nın yardımcılığını yapmış, ondan sonra da İsrailoğullarının başına geçmiştir. Tevrat’ta kendisinden “Hz. Musa’nın hizmetçisi, genç adam” diye bahsedilir (Çıkış, 33/11). Tevrat’ta sayılar, çıkış, tensiye, tarihler ve yeşu bölümlerinde sık sık Hz. Musa ile beraber zikredilir. Hz. Yuşa, Tevrat’ın I. Krallar kitabında “Eliş” adıyla anılır.

Arap tarihçisi Taberî, adını Elyesa’ bin Ahtub bin Acuz olarak verir ve Hz. İlyas’la birlikte Hızır ile İlyas kıssasına benzer maceralarını anlatır. Taberî, ayrıca Kur’an-ı Kerim’de Kehf suresi 60-61. ayetlerinde anlatılan Hz. Musa ile birlikte yola çıkan gencin Hz. Yuşa olduğunu söyler ve İlyas’tan sonra İlyas’ın yerine İsrailoğullarına peygamber olarak gönderildiğini ekler (Taberî, 2007: 450-488).

Klasik Türk edebiyatında Hz. Musa ile birlikte anılır ve İlyas’tan sonra peygamber olması anlatılır.

Gitti Hârûn gitti Mûsâ cennete
Geldi Yûşâ geldi İlyâs da’vete

(Yazıcıoğlu Mehmed, TB. 1/12)

Harun ile Musa Cennet’e gitti, Yuşa ile İlyas davete geldi.

Yûşâ’ nebî ki devlet-i Efrâsiyâb’da
Bilmişdi dîn ‘isâ’sını zimmetine vâm

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K. 18/52)

Yuşa Peygamber ki Efrasiyab’ın devletinde (Turan ülkesinde) din ilacını zimmetine borç bilmişti.

2.6. Şa'ya, İrmiya, Hızkil, Samuel, Şem'un, Zülkifl

Yukarıda ismi geçen peygamberler, Kur'an-ı Kerim'de yer almayan fakat İslam âlimlerince peygamber kabul edilen haklarında Tevrat, kutsal kitap dışında kalan Yahudi literatürü ve Yahudi kaynaklarından yararlanarak eserlerini yazan Taberî, Salebî gibi İslamî kaynaklarda bilgi verilen kişilerdir. Hepsisi Yahudilere peygamber olarak gönderilmişlerdir.

Hiz. Samuel'in adını Müslümanlar Şemuil olarak kullanır. Tevrat'ta Samuel adında kutsal kabul edilen iki kitap vardır. Bu kitaplarda Hiz. Samuel'in hayatı ve İsrail'in Hakimler döneminden krallara geçiş anlatılır. İncil'de ve ismi verilmeden Kur'an-ı Kerim'de de yer alır.

Hiz. Şemun, İsrailoğulları'na gönderilen peygamberlerden olup Kur'an-ı Kerim'de adı geçmez. Hiz. İsa ve Hiz. Muhammed arasında geçen dönemde yaşamış olduğu rivayet edilir. Taberî peygamber olmadığını, fakat dindar bir kimse olduğunu söyler (Taberî, 2007: 409-410).

Hiz. Hızkil, Kur'an-ı Kerim'de bu isimle bir peygamber olmamakla birlikte Taberî'nin Kur'an-ı Kerim'de Enbiya suresinin 21. ve 85. ayetlerinde Zülkifl Peygamber olarak yer aldığını söylediği, İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamberdir (Taberî, 2007: 485).

Hiz. Şa'ya ve Hiz. İrmiya da İsrailoğulları'ndandır. Şa'ya'nın İsrailoğulları tarafından şehit edilmesinden sonra İrmiya gönderilmiştir. Danyal Peygamber'le aynı yüzyılda yaşamıştır.

Şem'un-ı asdikâ vü Şamûyel-i bâ-safâ
Şe'yâ vü İrmiyâ dahı Hazkîl-ı müstehâm

(Gelibolulu Mustafa Âli, K. 18/68)

Sadık Şem'un ile mutlu Samuyel, Şe'ya, İrmiya ve şaşkınlığa düşmüş Hazkil.

3. Dinî ve Tarihî Şahsiyetler

3.1. Asaf Bin Berehya

Tam adı Asaf bin Berahya bin Şimea bin Mikael bin Baaseya bin Malkiya (I. Tarihler, 6/38-43; Sa'lebi, 243) olan Asaf bin Berehya Tevrat'a göre, Leviogulları'na mensup Gerşom ailesinden Berehya'nın oğludur. Hiz. Davud zamanında kendisine, ahit sandığının Obededom'un evinden esas yerine taşıtılması sırasında, Heman ve Eytan ile birlikte, yüksek ses çıkaran tunç zillerle sandığa kılavuzluk etme işi verilmiştir (I. Tarihler, 15/1720, 25).

Klasik Türk şiirinde Asaf ismiyle atf yapılan kişi, Hiz Süleyman'ın veziri Asaf bin Berehya'dır. Kendisinden Tevrat'ta I. Tarihler ve II. Tarihler'de bahsedilmektedir. Ayrıca "Mezmurlar" kitabınının 12. bölümü de Asaf adıyla başlamaktadır. Bu unvan, Osmanlı Devleti'nde veziriazamlar için de kullanılmıştır. Taberî ve benzeri İslamî kaynaklarda, Hiz. Süleyman'ın teyzesinin oğlu ve kerametli biri olarak yer alır (Taberî, 2007: 530-532; Harman, 1991: 455). Divan şiirinde Asaf, sadık, akıllı, keramet ve feraset sahibi bir vezir olması yönüyle özellikle sadrazamlara sunulan kasidelerde benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

İtdügi zulmi Rahîmî mûra lutf it Âsafâ
Bari bir gün 'arz kıl sultân Süleymân oğluna

(Kütahyalı Rahîmî, G. 306/5)

Ey Asaf, karınca gibi zayıf olan Rahîmî'ye ettikleri zulmü bari bir gün Sultan Süleyman oğluna arz et.

Bu nazmun olmadı remzine vâkîf
Gerek Selmân u Âsaf Enverî'dür

(Üsküdarlı Fenayî, G. 22/3)

Ne Selman, ne Asaf ne de Enveri bu şiirin sırrını anlayamadılar.

Âsafâ mu'temenâ 'âlemi mesrûr etdün
Ey bihîn-dâver-i sultân-ı cihân hoş geldün

(Nâilî, K. 27/3)

Ey Asaf, ey güvenilir kişi, âlemi mutlu ettin. Ey cihan sultanının çok sevilen veziri hoş geldin.

3.2. Talut ve Calut - Golyat/Calut

Kur'an-ı Kerim'de İsrailoğulları'nın kralı olarak kendisinden söz edilen Talut (Bakara, 2/246-251), Tevrat'ta Şaul (Saul) ismiyle anılır. Tevrat'a göre, Saul daha kralken İşaya'nın oğullarından birisinin kral olacağı bildirilir. Bu kişi kimsenin karşısına çıkmak istemeyeceği 600 rıtl ağırlığında miğfer giyecek kadar iri cüsseli, üç metrelik bir dev olan Golyat / Calut'tur. Kuvvetsiz, zayıf bir adam olan Hz. Davud, Calut / Golyat'ı Tanrı Yehova'nın yardımıyla yenebileceğini düşünür (I. Samuel, 17).

Kral Talut, Calut'tan korkup Samuel Peygamber'den yardım ister ve Calut'un karşısına çıkıp onunla savaşacak kişiye kızını vereceğini ve onu kendi yerine veliaht yapacağını söyler. Bu kişi Hz. Davud olur ve Calut'u sapanına koyduğu taşla iki kaşının ortasından vurarak öldürür. Talut bir savaşta ölünce onun yerine Hz. Davud kral olur (Pala, 2020: 437-438).

Klasik Türk edebiyatına İsrailiyyat vasıtasıyla geçen bu mesele ibretlik bir vaka olarak anlatılır. Zayıf kimselerin Allah'ın yardımıyla güçlü kişiler karşısında muzaffer olabileceği ifade edilmek istenince telmih yoluyla bu olaya göndermede bulunulur.

Sen kat'-ı râh-ı sıdk ile Dâvûd-haslet ol
Câlûtü yohsa bir hacet-i nâ-tüvân bozar

(Trabzonî Emîn Hilmi Efendi, G. 22/4)

Sen sadakat yolunda Davud gibi ol, yoksa Calut'u bir tek taş öldürür.

Züll ü 'izzin kabza-i kudret girîbân-gîridir
Hisse-yâb ol kıssa-i Cemşîd ile Tâlût'dan

(Ali Emiri, K. 47/2)

Hakir ve yüce olmak kuvvetin yakasına yapışan eldir. Cemşid ve Talut'un kıssasından kendine ders çıkar.

3.3. Bel'am İbni Baura

Tevrat'ta Beor'un oğlu Balaam olarak geçer. Hem kahin hem de peygamber olarak anlatılan, Firavun'un din işlerine bakan, ayrıca İncil'de Petrus'un *İkinci Mektubu*'nda da yer alan kehanetleriyle ünlü kişidir (Sayılar, 22/5-6; Yeşu, 13/22). Sayılar kitabının 24. babında hikâyesi anlatılan Bel'am; Fırat'ın kıyısında, Amav ülkesindeki Petor'da yaşayan bir kâhindir. Moav kralı Belak, Yahudilerin krallığını tehdit

etmesinden ötürü Bel'am'dan Yahudileri dağıtmak için yardım ister. Bel'am bir kâhin olduğundan yardımını, Yahudilerin yok olması için fal açmak, büyü yapmak ve bedduaada bulunmak gibi eylemlerde bulunmaktır.

Kur'an-ı Kerim dışındaki İslamî kaynaklarda Bel'am, Hz. Musa zamanında yaşamış ism-i a'zam duasını bilen bir âbid olarak belirtilir. "Hz. Musa ordusuyla Muab ülkesini kuşatınca ülkenin hükümdarı olan Belak, Bel'am İbni Baura'ya para karşılığında Hz. Musa'ya beddua etmesini teklif etmiş. Rüyasında beddua etmemesi hususunda uyarılmışsa da vazgeçmemiştir. ism-i a'zam duasını okuyup beddua edince ağzından bir kuş çıkararak uçup gitmiş ve dili susuz kalmış bir köpek gibi ağzından dışarı uzayarak can vermiştir" (Pala, 2020: 65).

Klasik Türk edebiyatında Bel'am'ın İsraililer için beddua etmesi, dilinin köpek gibi dışarı çıkması, insanlara kötülük dilemesi gibi hususlarda telmih ve teşbih yoluyla bu hikayeye göndermede bulunulmuştur. Onun gibi insanların kötülüğünü isteyenler eleştirilmiştir. İnsanların kötülüğünü isteyen kişilerin bu meseleden kendilerine ders çıkarmaları gerektiği belirtilmiştir.

Bir kehf itine vire libâsını Bel'amun
Çün bî-niyâzlığ uzada dest-i ihtiyâr

(Aşki, K. 1/125)

Tercihini kötülükten yana kullandığı için Bel'am'ın elbisesini bir mağara köpeğine versin.

Tefekkür eyle Bel'amın ki noldı akibet hâli
Gider mi idi küfr-ile hemân ilmi yufid olsa

(Kuddûsî, G. 107/5)

Sonunda Bel'am'ın hali nasıl oldu bir düşün. Eğer ilmi doğru olsaydı küfr ile hemen gider miydi?

Şeyh San'ân'un miyânın bağlayan zünnâra yuf
Bel'am'un zihnine balgam tarh iden güftâra yuf

Gelibolulu Mustafa Âlî, K. 104/9

Şeyh Sanan'ın belini bağlayan zünnara lanet olsun. Belam'ın zihnini bulandıran sözlere lanet olsun.

Fürûğ-ı zühdün olsa hâdî-i şeh-râh-ı tâ'âti
Reh-i isyâna 'azm etmezdi Bel'am İbni Bâ'ûrâ

(Ali Emiri, K. 24/42)

Zahitliğin nuru ibadetin doğru yolunu aydınlatsaydı Belam İbni Baura isyan yoluna gitmezdi.

4. Geçmiş Milletler

4.1. A'malika Kavmi

Kur'an-ı Kerim'de isim olarak bizzat geçmeyen A'malika, Tevrat'ta Yahudilerin ezeli rakibi olarak tarif edilen bir kavimdir. Tevrat'a göre Yahudilerle yine aynı soydan olan A'malika kavminin düşmanlığı bir savaşla başlamıştır. Bununla birlikte Arap tarihçileri, bu güruhun en eski Arap kabilesi olduğunu ifade etse de A'malika'nın Eski Mısır'da yaşayan Firavun soyundan hanedan ailesine mensup bir kavim olduğu düşünülmektedir (Onay, 2000: 213).

Klasik Türk edebiyatında A'malika kavmi Yahudilere düşman bir kabile olması ve gurur ve kibirleri yüzünden yok olmaları bakımından konu edilmiştir.

Heftâd fersah itdi Yehûdâya nîzesin
İrgürdi rumh ehl-i A' málîka inhizâm

(Gelibolulu Mustafa Âlî, K. 18/37)

Mızrağımı yetmiş fersah edip Yehuda'ya ulaştırdı; mızrak, A'malika kavmini bozguna uğrattı.

4.2. Harut ve Marut- Çah-ı Babil

Klasik Türk şiirinde Harut ile Marut isimleri daima sihir ve büyü ile birlikte anılır. Bunun sebebi, Harut ile Marut'un Bakara suresi'nin 102. ayetinde Babil'de insanlara büyüü ve karı ile kocanın arasını açacak şeyleri öğreten melekler olarak geçmesidir (Bakara, 102). Kur'an-ı Kerim'de söz konusu iki melek hakkında verilen tek bilgi bu iken Klasik Türk edebiyatı şairleri bu konu ile ilgili olarak İsrailiyyat kaynaklı hikâyelerden yararlanma yoluna gitmiştir.

İslamî kaynaklarda Harut ile Marut ile ilgili olarak anlatılan rivayetlerin çoğu, Yahudi medeni kuralları ve efsanelerinin yer aldığı bir tefsir kitabı olan Midraş Avkir'de yer alır. Bu rivayetlerde Harut ve Marut isimleri Şemhazai ve Azael, Zühre'nin ismi ise Ester olarak geçmektedir. Ester'in göğe çıkmasından sonra Şemhazai ve Azael, Harut ve Marut gibi ayaklarından baş aşağı olarak Babil kuyusuna asılmazlar. Göğe çıkamayıp evlenip yeryüzünde yaşamaya başlarlar. Bir müddet sonra da insanlara büyü öğretmeye başlarlar (Demirci, 1997: 262).

Klasik Türk edebiyatında Harut ile Marut ile ilgili İsrailiyyat'tan geçen bu kıssanın etkisiyle büyü ve sihir ile ilgili olarak kurulan anlam ilgisinde telmih yoluyla bu hikâyeye göndermede bulunulur. Sevgilinin gözü, saçları, kirpikleri, yanağındaki ben, yüzündeki ayva tüyleri gibi güzellik ile ilgili unsurlar büyüleyici güzellikte oldukları için benzetme ve istiare gibi söz sanatlarından yararlanarak bu iki meleği karşılaştıracak şekilde sihir ve sihirbaz olarak ifade edilmiştir. Sevgilinin çenesi ve yanağındaki gamze genellikle Babil kuyusuna, üzerindeki hal ve hat ise Harut'a benzetilmiştir. Saçı, bazen Harut'u çene kuyusuna asan ip, bazen de bizzat Harut olarak düşünülmüştür. Göz, Harut'la Marut'a büyü öğreten bir üstad'dır. Kirpik, göz mürekkebine dil sürerek vefk yazan bir büyü kalemidir (Aslan, 2015: 489). İsrailiyyat kaynaklı bu kıssa şairlerin hayal dünyasında türlü ifade şekilleri ve benzetmelerle ele alınarak kullanılmıştır.

Çeşmine reşk eyler âhû-yı hoten
Ögredür Hârût'a bu fen-i fiten

(Yenişehirli İzzet, M. 2/21)

Çin ceylanı gözlerini kışkandığı için Harut'a bu fitne ilmini öğretir.

Çâh-ı zekânda asılı Hârût zülfüne
Bâbil füsûnının eyledi efsâne benlerin

(Amrî, G. 62/4)

Harut çene çukurundaki kuyuda saçlarından asılmış. Benlerin Babil büyüsunü efsane eyledi.

Gözün sihri kamu sehâr sihrinden füzûn olmuş
Anı Hârût işitmiş yire geçmiş ser-nigûn olmuş

(Zâtî, G. 602/1)

Gözlerinin sihri bütün sihirbazların sihrinden daha fazla olmuş. Harut bunu iştîp yere geçip baş aşığı olmuş.

Dâ'iyem sihrüm bugün Hârût'ı gökten indürür
İlle bir söz söylemekte yokdur imkânım sana

(Ahmed-i Dâ'î, G. 153/6)

Da'iyim bugün benim sihrim Harut'u gökten indirir ama sana söz söylemeye imkanım yoktur.

Ben o Hârût'um ki emre râm müşkildür bana
Çeşm-i sihr-âlûd-ı dil-ber çâh-ı Bâbil'dür bana

(Ferrî, G. 2/1)

Ben o Harut'um ki emre uymak bana zordur. Sevgilinin sihir bulaşmış gözleri bana Babil kuyusudur.

Sonuç

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra başlayarak yaklaşık 600 yıl boyunca çok geniş bir coğrafyada ve zengin bir kültürel birikimin üzerine inşa edilen Klasik Türk edebiyatı her ne kadar temelde İslamiyet etkisinde gelişen bir edebî gelenek olsa da yayıldığı geniş sahada yer alan birçok medeniyetin kaynaklarından da faydalanmıştır. Bu bakımdan Klasik Türk edebiyatı hem İslam dininin hem de farklı inanç ve kültürlerin etkisiyle gelişmiştir. Adı geçen gruplarından biri de Yahudilerdir.

Semavi dinler arasında en eski geleneği oluşturan Yahudilik başta tefsir, siyer ve peygamber kıssaları olmak üzere Klasik edebiyatta kendisine geniş yer bulmuştur. Yahudi kaynakları olan Tevrat, Talmud, Midraş Avakir, Seferha Yasher gibi kaynaklardan alınan malzemeler İslam dünyasında İsrailiyyat olarak adlandırılmıştır. Bazı araştırmacılar İslamî kaynaklarda olmayan tüm malzemeleri İsrailiyyat olarak adlandırırsa da kanaatimizce bu yanlış bir adlandırmadır. Çünkü terimin anlamından da açık bir şekilde anlaşılacağı gibi bu kelime İsrailoğulları soyundan gelenlerin ortaya koyduğu bilgileri ihtiva eden bir kavramdır. Bu sebeple çalışmada bu terim bahsedildiği şekilde sadece Yahudi kaynaklarından edebiyatımıza geçerek kullanılan malzemeyi karşılayacak şekilde kullanıldı. Yoksa Korah (Kârûn); Elisha(Elyasa), Elijah(İlyas), Hâmân, Samîrî, Firavn, Vâdî-i Eymen, Yed-i Beyza, Asâ-yı Mûsâ, Sinai Mount (Tûr-ı Sînâ) vb. şahsiyet, eşya ve hadiseler de divan şiirine kaynak bakımından konu olmuştur.

Klasik Türk edebiyatının geniş imaj dünyasının içinde gerek toplum hayatının yansıması gerekse de şairlerin merak ve ilgisi neticesinde Yahudi kültürü önemli ölçüde işlenmiştir. Klasik Türk edebiyatında İsrailiyyat daha çok Kur'an-ı Kerim'de kısaca anlatılan veya çeşitli vesilelerle bahsi geçen konularla ilgili ayrıntıların tamamlanması şeklinde kendini gösterir. Bu sebeple özellikle peygamberler ve diğer kişilerle ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalarda İsrailiyyat'ın daha sık kullanıldığı görülür. Bu durum hem merak duygusuyla ayrıntıyı bilme isteği hem de ilk dönem Arap tarihçilerinin yoğun şekilde İsrailiyyat etkisinde kalarak yazdıkları tarih kitaplarında ve müfessirlerin yazdıkları tefsir kitaplarında İsrailiyyat'a başvurması sonucu ortaya çıkmıştır.

Sonraki dönemlerde bu kaynakları okuyan şairler bu kaynaklarda anlatılan İsrailiyyat'a dair bu malzemeyi şiir dünyasına taşıyarak çeşitli söz sanatları, mazmunlar ve imgeler yoluyla şiirlerinin hayal dünyasını genişletmişlerdir.

Bu bakımdan Klasik dönem eserleri incelendiğinde mesneviler ve divanlar başta olmak üzere İsrailiyyat'a dair malzemeye rastlamak olasıdır. Yaratılıştan peygamber kıssalarına, Yahudi mitolojik unsurlarından kültür ve geleneklerine kadar birçok alana dair malzemeyi Klasik Türk şiirinde bulmak mümkündür. Klasik Türk şiirinde Yahudilik ile ilgili unsurlar konusunda yapılan bu çalışmada; Osmanlı'nın çoklu etnik yapısı içindeki unsurlardan biri olan Yahudi kültürü, inancı ve mitolojisinin İslam dünyasına yansımaları olan İsrailiyyat'ın Klasik Türk edebiyatındaki yeri ve önemi açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda bu konu bir makalenin sınırları dâhilinde ele alınıp incelenmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, bundan sonraki çalışmalarda Tevrat, Talmud ve Yahudiliğin diğer dinî ve mitolojik metinlerinin daha detaylı olarak incelenmesi ve daha çok divan şairinin eserlerinin incelemesi faydalı olacaktır. Böylelikle bu inançlar yoluyla Klasik Türk şiirine geçen dinî ve mitolojik unsurlar ortaya çıkarılacaktır.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, A. (1985). “*Ser-güzeşt-nâme-i Fakîr Be-azîmet-i Tokat*”, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, cilt:23, sayı: 1-2, Ankara.
- Açıkgöz, A. (1994). *Belîğ Dîvânı, Metin- İndeks*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âli Dîvânı*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- America Jerusalem Rapid Bible Mission, (1926) *Jasher the Lost Book of Joshua 10:13 2nd Samuel 1:18 Discovered in Jerusalem Ruins*, Los Angeles, California.
- Aslan, M. (2015). *Divan Şiirinde Hârût İle Mârût*, Turkish Studies, 10/8, Ankara.
- Ay, S. (1999). *Ahmed Sadıkî-Ziver Paşa Dîvânı*, Fırat üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Aydemir, A. (2000). *Tefsirde İsrâiliyyât*. İstanbul : Beyan Yayınları.
- Aydın, A. (2004). *Üsküdarlı Fenâyî Cennet Mehmet Efendi ve Dîvânı*. İstanbul : Kaknüs Yayınları.
- Aytaç, A. (2017). *Aşki Ve Heft Peyker Mesnevisi: İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini*, Hacettepe üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Bilkan, A. F. (1997). *Nâbî Dîvânı*. İstanbul : MEB Yayınları.
- Birişik, A. (2001). “*İsrailiyat (Tefsir)*”, TDVİA, C.23, İstanbul.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/israiliyat#2-tefsir> (03.02.2023).
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey, Dîvan*. İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Çavuşoğlu, M. (1979). *Amrî Divan*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1996). *Yazıcıoğlu Mehmed-Muhammediye*. İstanbul : MEB Yayınları.
- Dal, S. (2002). *Muhibbî Dîvânı*. İstanbul : Kaknüs Yayınları.
- Doğan, A. (2013). *Kuddûsî Divanı*. Ankara : Akçağ Yayınları.
- Ebu Cafer Muhammed Bin Cerîr'üt Taberî, (2007). *Tarih-i Taberî*, Çev. M. Faruk Görtünca, C. II. İstanbul : Sağlam Yayınevi.
- Elaldı, M. (2017). *Bursalı İbrahim Râzî Divanı (inceleme-transkripsiyonlu Metin)*, Atatürk üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum.
- Erdoğan, M. (2013). *Gedizli Kabûlî ve Dîvânı*. Ankara : Gediz Belediyesi Kültür Yayınları.
- Farsi, M. (2002). *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, İstanbul.

- Gaon, S. (2018). *Tefsîru't-Tevrât Bi'l-'Arabiyye* (Tevrat (Tora) Tefsiri), Çev: Prof. Dr. Nuh Arslantaş, C. 1. İstanbul : TYEKB Yayınları.
- Güneş, M. (2000). *Yozgathı Hüznü Dîvânı*. İstanbul : Sahhaf Kitapevi.
- Gürgendereli, M. (2002). *Mostarlı Hasan Ziyâî Divanı*. Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2010). *Yahudilik*. İstanbul : İSAM Yayınları.
- Güzel, A. (2000). *Kaygusuz Abdal Divanı*. Ankara : Milli Eğitim Yayınevi.
- Harman, Ö. F. (1995). "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", İslam Tetkikleri Dergisi, IX. İstanbul : Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Harman, Ö. F. (1991). "Âsaf Bin Berahyâ", Dia, C.3, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asaf-b-berahya> (04.02.2023)
- Harman, Ö. F. (1996) "Hâbil ve Kâbil", Dia, C.14, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/habil-ve-kabil> (04.02.2023)
- Hatiboğlu, İ. (2001). "İsrâiliyat", TDVİA, C.23, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/israiliyat#1> (03.02.2023).
- İmamoğlu, A. (2009). *Şair-i Mahîr Trabzoni Emin Hilmi Efendi Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı*, Serander Yayınları, Trabzon.
- İpekten, H. (1970) *Nâ'îli Divanı*. İstanbul : Milli Eğitim Basımevi.
- Kaçalin, M. S. (2017). *Hüdâyi (Salâ Mushı) Divan*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karagöz, İ vd., (2010). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara : DİB Yayınları.
- Karaköse, S. (2001). *Said Giray Divanı*. Denizli : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kavruk, H. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kesik, B. (2012). *Selîmî Dîvânçesi*. Ankara : Vizyon Yayınevi.
- Kırbıyık, M. (1995). *Ferrî Mehmed: Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Korkut, G. (2003). *Le'âli Dîvânı*, Hacettepe üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Köksal, M. F. (2018). *Uzun Firdevsî Manzum Vilâyet-nâme Vilâyet-nâme-i Hâcî Bektâş Velî-i Horasânî (tenkitli Metin)*. Alevilik Araştırmaları Dergisi Yayınları, Ankara.
- Kutsal Kitap, (2019). *Kitab-ı Mukaddes Şirketi*, İstanbul.
- Mataracı, M.(2021). *Klasik Türk Şiirinde Hristiyanlık ve Yahudilik İle İlgili Unsurlar: XVI. Yüzyıl*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahîmî ve Dîvânı*. İstanbul : Sahaflar Kitap Sarayı.
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve izahı*. Ankara : Akçağ Yayınları.
- Özerol, N. (2013). *Yenişehirli İzzet Divanı*. Malatya :Serhat Matbaacılık.
- Özmen, M. (2011). *Ahmed-i Dâî Divanı*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, Z. (2013). "Züleyhâ", TDVİA, C.44, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuleyha> (04.02.2023)
- Özyıldırım, A. (1999). *Hamdullah Hamdî ve Divanı*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pala, İ. (2006). "Mühri Süleymân" TDVİA, C.31, İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhr-i-suleyman> (04.02.2023)
- Pala, İ. (2020). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul : Kapı Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (2004). *Emrî Divanı*. İstanbul : Eren Yayıncılık.

- Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Dîvanı*. İstanbul : Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Tarlan, A. N. (1970). *Zâtî Divanı Gazeller Kısmı II. Cilt*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1981). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. İstanbul : Akçağ Yayınları.
- Taş, İ. (2017). *Şeyyâd Hamza Yûsuf ve Zelîhâ*. Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tottoli, R. (2010). *İslamî Literatürde İsrailiyyat Teriminin kökeni ve Kullanımı*, (çev. Mesut Kaya) Marife Dini Araştırmalar Dergisi, yıl. 10, sayı. 2, Ankara.
- Turgay, N. (2012). Kur'an'da sebt kavramı, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 4 / Nisan - Eylül 2012, Yalova.
- Uslu, Z. O. (2010). *Kaygusuz Abdal'ın Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u: Tenkitli Metin ve İnceleme*, Boğaziçi üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yazar, S. – Arslan, M. U. (2020). *Ali Emîrî Dîvânı*. İstanbul : İmak Ofset Basım Yayın.
- Yazır, H. (2022). *Kur'an-ı Kerîm Türkçe Meâli*. İstanbul : Halk Kitabevi.
- Yılmaz, O. (2011). *Enderunlu Fazıl Dîvânı'nda Yahudilikle ilgili Unsurlar ve Andnâme-i Yehûdî-Beçe*, Türkbilig, 2011/22, Ankara.
- Yücel, B. (2002). *Mahmut Paşa, Adnî Divanı*. Ankara : Akçağ Yayınları.